

دوفصل نامه علمی - ترویجی سیره پژوهی اهل بیت علیهم السلام

سال ششم، شماره یازدهم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

صفحات ۷ - ۲۱

نقش خاندان ابورافع در منصب کتابت در دوره امام علی علیه السلام

علی رضا روحی^۱

ابراهیم محمدزاده مزینان^۲

چکیده

کتابت از مناصب مهم زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بود. این منصب در زمان خلفا به ویژه امام علی علیه السلام برقرار بوده است. سؤال اصلی پژوهش این است که کتابت در دوره امام علی علیه السلام چه اهمیتی داشته و خاندان ابورافع در کتابت دوره امام علی علیه السلام چه جایگاهی داشته‌اند؟ این نوشتار با استفاده از منابع تاریخی و حدیثی، منصب کتابت و کاتبان دوره امام علیه السلام را بررسی کرده است. در این میان خاندان ابورافع به ویژه نقش عبیدالله بن ابی در کتابت دوره امام علی علیه السلام مورد بررسی قرار گرفته است. در این بررسی تلاش شده تا با بهره‌گیری از سخنان حضرت به تبیین وظایف و ویژگی‌های منصب کتابت پرداخته شود. با توجه به سخنان حضرت به نظر می‌رسد کتابت در آن دوره جایگاه ویژه‌ای داشته است. برای نشان دادن این جایگاه، مهم‌ترین کاتب امام علیه السلام یعنی عبیدالله بن ابی‌رافع و خاندان او نیز مورد بررسی قرار گرفته است.

کلید واژه‌ها: امام علی علیه السلام، خاندان ابورافع، عبیدالله بن ابی‌رافع، کاتبان، کتابت.

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه علوم اسلامی رضوی (نویسنده مسئول). dr.rohy@gmail.com

۲. کارشناس ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه علوم اسلامی رضوی، طلبه سطح چهار حوزه علمیه مشهد. ebrahimzadeh99@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۵/۱۰ تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۷/۲۰

درآمد

کتابت به معنای تحریر، ترقیم، ثبت، منشی‌گری، نگارش، نویسندگی و قرائت است (دهخدا، ۱۳۳۶: ۳۴۱). منصب کتابت در اسلام توسط پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله پایه‌گذاری شد. کاتبان در عصر پیامبر صلی الله علیه و آله آیات قرآن را نگارش می‌کردند. با نزول تدریجی آیات، ایشان آیات را بر کاتبان می‌خواندند و کاتبان با دقت آن را می‌نوشتند. اهمیت حفظ کلام الهی، تشویق پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و نیز ارزش دادن اسلام به فراگیری علم، موجب اهمیت کتابت و فراگیری آن شده بود. حضرت علی رضی الله عنه مهم‌ترین شخصیتی بود که منصب کتابت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را در نامه‌های رسمی و کتابت وحی بر عهده داشت (ابن سعد، ۱۴۰۵: ۲/۲۶۸؛ ابن حنبل، ۱۴۰۳: ۲/۵۹۱؛ فلقشندی، ۱۴۰۷: ۶/۱۹۹). علاوه بر حضرت امیر رضی الله عنه افراد دیگری نیز عهده‌دار کتابت نامه‌ها بودند (ذهبی، ۱۴۱۲: ۲/۴۲۷). عبدالله بن ارقم و علاء بن عتبه، کتابت قبایل‌شان را بر عهده داشتند. زید بن ثابت، در کنار کتابت وحی، به ملوک نیز نامه می‌نوشت. هرکاتبی غایب می‌شد، حنظله بن ربیع جانشینش می‌شد. به او لقب کاتب داده شده بود و خاتم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نزد او بود (جهشیاری، ۱۴۰۸: ۱۵). پیامبر صلی الله علیه و آله در صورت نیاز به افراد دیگری نیز دستور کتابت نامه‌ها را دادند. چنانکه یک بار سلمان مأمور کتابت شد (ابن سعد، ۱۴۰۵: ۱/۱۸۴، ۴/۷۵، ۷/۳۱۸). حنظله بن ربیع نیز یک بار برای پیامبر صلی الله علیه و آله نامه‌ای نوشت و به همین جهت به کاتب مشهور شده است (همان، ۱۴۰۵: ۶/۵۵). از دیگر کاتبان می‌توان به ابی بن کعب اشاره کرد (همان، ۱۴۰۵: ۳/۴۹۸). غیر از ابی، زید بن ثابت و عبد الله بن سعد نیز در شمار کاتبان آمده‌اند. در این بین عبدالله بن ارقم از سوی پیامبر صلی الله علیه و آله بر کتابت نظارت داشت (ابن اثیر، بی‌تا: ۱/۱۶۸).

پیشینه پژوهش

در این باره، پژوهش مستقلی انجام نشده است. بیشتر پژوهشگران به کتابت و جایگاه آن در صدر اسلام به ویژه عصر نبوی توجه کرده‌اند. غلامرضا قلندریان (۱۳۷۷ش) در مقاله «کتاب و کتابت در قرون اولیه اسلام» به کتابت در دوره خلفا اشاره کرده است. گرگور شولر (۱۳۹۱ش) در مقاله «خاستگاه کتابت در اسلام» ترجمه سید علی آقایی و مهرناز بهروزی (۱۳۹۵ش) در مقاله «کتابت در ایران از دوران باستان تا قرون اولیه اسلامی» به جایگاه کتابت اشاره کرده‌اند. همچنین محمد رجبی (۱۳۶۹ش) در مقاله «کتاب و کتابت در اسلام» و مزگان اسماعیلی (۱۳۹۱ش) در مقاله «کتاب و کتابت در قرون اولیه هجری»، مقام کتابت در اسلام را بررسی

کرده‌اند. درباره عبیدالله بن ابی رافع بیشتر پژوهش‌ها به شرح احوال او و خانواده‌اش پرداخته‌اند. ناصر طیبی (۱۴۱۲) در کتاب *ابورافع مولی رسول الله*، به شرح حال ابورافع و پسرانش پرداخته است. جایگاه کتابت عبیدالله در عصر حضرت علی علیه السلام موضوع اصلی مولف نبوده است. در مدخل «آل ابی رافع» در *دائرة المعارف بزرگ اسلامی* تنها چند خط به شرح حال عبیدالله پرداخته شده است. محمدکاظم رحمتی (۱۳۹۱ش) در مقاله «عبیدالله بن ابی رافع و کتاب السنن و الاحکام و القضا» ضمن شرح مختصری از زندگی عبیدالله، سعی در اثبات این نکته دارد که *کتاب السنن و الاحکام و القضا* تألیف محمد بن قیس بجلی در واقع تألیف عبیدالله است. در پژوهش‌های مربوط به منصب کتابت چندان به دوره امام علی علیه السلام توجه نشده است و تنها اشاره‌هایی به این منصب در دوره‌های مختلف شده و در مواردی شرح احوال خاندان آل ابی رافع مطرح شده است.

پیشینه کتابت در دوره سه خلیفه نخستین

کتابت پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به طور جدی مورد توجه خلفا قرار گرفت. نام تعدادی از صحابه به عنوان کاتبان خلفا ثبت شده است. مهم‌ترین وظیفه کاتب، نگارش نامه‌هایی بود که خلفا و امیران برای کارگزاران خود می‌فرستادند. در دوره ابوبکر، عثمان بن عفان و زید بن ثابت عهده‌دار کتابت بودند (ابن عساکر، ۱۴۱۷: ۳۵/۴۶؛ جهشیاری، ۱۴۰۸: ۱۷). در دوره خلافت عمر امر کتابت به زید بن ثابت و عبدالله بن ارقم سپرده شد (ابن خیاط، ۱۳۹۷: ۱/۱۵۶؛ جهشیاری، ۱۴۰۸: ۱۷). عمر تأکید داشت که کاتبان باید از بلاغت برخوردار باشند و استفاده از کاتبان ذمی و غیرمسلمان را منع می‌کرد و حتی برخی از والیانش را که از کاتب غیرمسلمان استفاده کرده بودند، توبیخ کرد (قلقشندی، ۱۴۰۷: ۱/۹۴). در دوره خلافت عثمان کتابت بر عهده مروان بن حکم بود (ابن خیاط، ۱۳۹۷: ۱/۱۷۹؛ ابن عساکر، ۱۴۱۷: ۳۵/۴۶). عبدالله بن مروان در دیوان مدینه و ابوجبیره انصاری در دیوان کوفه کتابت می‌کرد. عبدالله بن ارقم از کاتبان پیامبر صلی الله علیه و آله، عهده‌دار بیت‌المال شده بود (جهشیاری، ۱۴۰۸: ۲۰). در دوره سه خلیفه نخستین، منصب کتابت به نزدیکان خلیفه واگذار می‌شد. وظیفه آنان کتابت نامه‌های رسمی، فرمان‌ها، دستورات خلیفه مبنی بر انتصاب والیان و قاضیان بود.

منصب کتابت در دوره حضرت امام علی علیه السلام

در دوره خلافت حضرت علی علیه السلام نیز منصب کتابت مورد توجه ویژه قرار گرفت. حضرت امیر علیه السلام یکی از اموری را که در دوران خلافتشان در اولویت قرار دادند، استفاده از شایسته‌ترین

افراد در مناصب مختلف بود. از این رو با توجه به جایگاه والای منصب کتابت، افرادی دارای صلاحیت را برای این منصب برگزیدند.

در این که چه کسی منصب کتابت امام علی علیه السلام را بر عهده داشت، اختلاف است. اکثر قریب به اتفاق منابع، عبیدالله بن ابی رافع را مسئول کتابت و کاتب خاص امام علیه السلام معرفی کرده‌اند (ابن خیاط، ۱۳۹۷/۱: ۱۸۴؛ ثقفی، ۱۳۹۵/۱: ۲۱۱، ۲۲۵؛ یعقوبی، ۱۹۶۰: ۱۸۹/۲؛ طبری، ۱۹۶۷: ۱۷۰/۳؛ مسعودی، بی تا: ۲۵۸؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۷۱؛ طوسی، بی تا: ۱۰۷؛ ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵/۹: ۲۱۳، ۵۹، ۱۷/۱۱۸، ۱۹/۳۱۳). برخی منابع نام او را عبدالله بن ابی رافع ثبت کرده‌اند (قلقشندی، ۱۴۰۷/۱: ۱۲۶). ابورافع پسری به نام عبدالله داشته است، اما او در امر کتابت نقشی نداشته است. جهشیاری در نقلی اشاره کرده که عبدالله بن جعفر و عبیدالله بن جبیر (جهشیاری، ۱۴۰۸: ۱۵؛ مسکویه، ۲۰۰۰: ۵۶۹/۱) نیز برای علی علیه السلام کتابت کرده‌اند. همچنین سعید بن نمران همدانی^۱ نیز برای امام علیه السلام کتابت کرده است (ابن خیاط، ۱۳۹۷: ۱۸۴/۱؛ طبری، ۱۹۶۷: ۱۸۰/۶؛ قلقشندی، ۱۴۰۷/۱: ۱۲۶؛ نویری، ۱۴۲۴: ۱۳۷/۲۰). سعید به دستور حضرت برای کمک به عبیدالله بن عباس والی یمن به آنجا اعزام شد و کارگزار شهر جند^۲ در یمن بود. او پس از غارت بسر بن اراطه به یمن به همراه عبیدالله از آنجا گریخت و با حضرت امیر علیه السلام مکاتبه‌ای در این خصوص داشت (ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵: ۱۵/۲؛ ابن سعد، ۱۴۰۵: ۸۴/۶؛ ثقفی، ۱۳۹۵: ۲/۱، ۳۰۷، ۳۴۰، ۳۶۰، ۳۶۵-۳۶۳؛ طبری، ۱۹۶۷: ۳۵۰/۴). فرد دیگری که به عنوان کاتب معرفی شده علی بن ابی رافع است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۶؛ ابن مطهر حلی، ۱۳۸۱: ۱۰۲؛ ابن داوود، ۱۳۸۳: ۲۳۶؛ حرعاملی، ۱۴۰۹: ۲۸/۲۹۲). علی بن ابی رافع در امر کتابت با برادرش عبیدالله مشارکت داشته است. اختلاف در اسامی کاتبان نشان می‌دهد که امام علیه السلام از افراد مختلفی برای کتابت استفاده می‌کردند.

خاندان ابورافع

خاندان ابورافع در دوره حیات رسول اکرم صلی الله علیه و آله از خدمتگذاران و یاران با وفای ایشان به شمار می‌آمدند. ابورافع (متوفای پس از ۴۰)، از بندگان عباس بن عبدالمطلب بود و عباس او را به پیامبر بخشید. پس از اینکه ابورافع خبر اسلام آوردن عباس را به پیامبر صلی الله علیه و آله داد، پیامبر صلی الله علیه و آله او را

۱. نام او سعید بن نمران همدانی یا نمران ناعطی همدان ضبط شده است (ابن سعد، ۱۴۰۵: ۸۴/۱، ابن خیاط، ۱۳۹۷: ۲۶۹/۱). قلقشندی نام او را سعید بن نجران همدانی ضبط کرده است (قلقشندی، ۱۴۰۷: ۱/۱۲۶).

۲. جند از مهمترین شهرهای یمن و بزرگترین آن هاست و در سرزمین السکاسک واقع است و بین آن و بین صنعا ۸۵ فرسخ فاصله است (حموی، ۱۹۹۵: ۱۶۹/۲).

آزاد کرد (ذهبی، ۱۴۱۲: ۲/۱۶-۱۷؛ ابن اثیر، بی تا: ۴۸/۱). او سابقه درخشانی در خدمت به اسلام دارد. ابورافع گفته است: «کسی به منزلت من نیست. من دو بیعت کردم، بیعت عقبه و بیعت رضوان. سه هجرت کردم، هجرت به حبشه، هجرت به مدینه و هجرت با علی علیه السلام به کوفه». ابورافع زمان شهادت امام علی علیه السلام در کوفه بود. پس از صلح امام حسن علیه السلام، ابورافع به همراه ایشان به مدینه بازگشت و چون خانه‌ای نداشت، امام حسن علیه السلام نصف خانه پدرشان را به همراه زمینی به او دادند. بعدها پسرش عبیدالله آن را به صد و هفتاد هزار فروخت. او در کوفه خزانه دار علی علیه السلام بود (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳؛ ابن طاووس، ۱۳۶۳: ۹۷؛ مجلسی، ۱۴۱۰: ۳۲ / ۳۰۶).

سلمی، همسر ابورافع و مادر عبیدالله، خادم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بوده و قابلیت فرزندان حضرت فاطمه علیها السلام را بر عهده داشت. او پس از شهادت حضرت فاطمه علیها السلام، ایشان را به همراه علی علیه السلام و اسماء غسل داد. سلمی در خیبر نیز حضور داشت (ابن عبد البر، ۱۴۱۲: ۴ / ۱۸۶۲-۱۸۶۳).

از زمان تولد عبیدالله اطلاع دقیقی در دست نیست. نام او در منابع به اختلاف، ابراهیم، اسلم، سنان و عبدالرحمن آمده است (طبری، ۱۹۶۷: ۶/۱۸۰). او فرزند بزرگ ابورافع بود. عبیدالله در جوانی نوشتن آموخت و در این حرفه به مقام والایی رسید. او سپس فقه و شریعت را نزد علی علیه السلام فراگرفت. نزدیکی و تلمذ نزد آن حضرت، او را از محبتان و یاران واقعی ایشان درآورد. عبیدالله راوی برخی روایات حضرت علی علیه السلام درباره نماز است (طوسی، الف، ۱۴۰۷: ۳۲۴، ۳۲۰، ۲/۳۸۶).

فرزند دیگر ابورافع به نام علی نیز در امر کتابت نقش داشت. او در مدینه به دنیا آمد و چون پدرش به حضرت علی علیه السلام عشق می‌ورزید به همین علت نام او را هم نام ایشان برگزید. علی نیز مانند پدر و برادرزیر سایه حضرت امیر علیه السلام پرورش یافت و کتابت را نیز به نحو احسن فراگرفت. پس از به خلافت رسیدن امام علی علیه السلام، در رکاب ایشان بود و در غیاب برادر نامه‌های حضرت را می‌نگاشت. او دارای حافظه قوی بود و بسیاری از اصول را فراگرفت (طیبی، ۱۴۱۲: ۱۱۳). علی نزد حضرت امیر علیه السلام فقه آموخت و احادیثی از ایشان روایت کرد و کتابی در ابواب فقه تدوین کرد (نجاشی، ۱۴۰۷: ۶). نجاشی او را در کنار برادرش عبیدالله جزو کاتبان علی علیه السلام به شمار آورده است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۴). علی عهده‌دار بیت‌المال حضرت نیز بوده است. ماجرای مشهور امانت گرفتن جواهری از بیت‌المال توسط ام کلثوم، به واسطه او نقل شده است (طوسی، ب، ۱۴۰۷: ۴/۱۵۱-۱۵۲). خاندان ابورافع به دلیل نزدیک بودن به خاندان

رسالت و امامت از راویان سیره نبوی و اهل بیت علیهم السلام بوده و همانند کتابت در روایت حدیث نیز وثاقت داشته‌اند.

عبیدالله بن ابی رافع

عبیدالله بن ابی رافع به طور پیوسته در کنار حضرت در جنگ‌ها و سایر حوادث حضور داشت و از جزئیات وقایع خبردار بود. چنانکه او در جنگ نهروان در رکاب امام علیه السلام بوده و روایت می‌کند که: «چون خوارج شعار لا حکم الا الله سردادند، امام علیه السلام به ایشان می‌فرمود سخن حقی است ولی آنها اراده باطلی دارند. پیامبر صلی الله علیه و آله آنان را برای من وصف کرده بود». عبیدالله خود اشاره می‌کند که من در امر آنان حاضر بودم و سخن علی علیه السلام را درباره ایشان شنیدم (ثقفی، ۱۳۹۵: ۱۱۶/۱؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۱۰/۳۰۴).

عبیدالله همواره در کنار امام علیه السلام بود و از فضل همراهی برخوردار بود، از این رو کتابی با عنوان من شهد مع امیرالمومنین الجمل و صفین و النهروان من الصحابه رضی الله عنهم نوشته است (طوسی، بی تا: ۸۵). تألیف این اثر باعث شد تا او را نخستین مؤلف در علم رجال بشناسند (ابن داود، ۱۳۸۳: ۶). این کتاب شرح حال ۲۳ نفر از صحابه است که در جنگ‌های زمان علی علیه السلام حضور داشتند. این کتاب در اختیار حافظ ابونعیم اصفهانی، ابن حجر عسقلانی و ابن اثیر بود (رک. اصفهانی، ۱۴۱۹: ۲/۵۲۶، ۵۵۶ و صفحات دیگر؛ ابن حجر، ۱۴۱۵: ۱/۴۱۹، ۵۲۲ و صفحات دیگر؛ ابن اثیر، بی تا: ۱/۲۶۷-۲۶۶، ۲۷۰ و صفحات دیگر). عبیدالله در مجالس قضاوت حضرت امیر علیه السلام حاضر بود و به ثبت قضاوت‌ها و احکام می‌پرداخت (صدوق، ۱۴۰۴: ۴/۳۳-۳۴؛ مفید، ۱۴۱۴: ۱/۲۱۵-۲۱۶؛ طوسی، ب، ۱۴۰۷: ۶/۳۱۶-۳۱۷؛ ابن اثیر، بی تا: ۱/۳۰۷). این آگاهی‌های او موجب شد تا او کتابی با عنوان فی قضا یا الامام علیه السلام یا قضا یا امیرالمومنین تألیف کند (طوسی، بی تا: ۸۵). ابن شهر آشوب این دو کتاب را به اشتباه به علی بن ابی رافع نسبت داده است (ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰: ۷۰). عبیدالله مورد اعتماد محدثان برجسته اهل سنت است و آثار کهن حدیثی اهل سنت به نقل حدیث از او پرداخته‌اند (شافعی، ۱۴۰۳: ۱/۱۳۳؛ شافعی، بی تا: ۴۶/۳۸-۳۹؛ ابن حنبل، ۱۴۰۳: ۱/۷۲، ۷۵، ۴۳۰/۲، ۸-۹؛ الدارمی، ۱۳۴۹: ۱/۲۸۲، ۳۰۱، ۳۴۸؛ بخاری، ۱۴۰۱: ۴/۱۹، ۸۹/۵؛ مسلم، بی تا: ۲/۱۸۵، ۳/۱۵؛ ابن ماجه، ۱۳۷۳: ۱/۱۵۳، ۲۸۱؛ ابی داود، ۱۴۱۰: ۱/۱۷۳، ۱۷۶-۱۷۷، ۴۳۱، ۲/۴۹۹، ۵۲۱؛ ترمذی، ۱۴۰۳: ۱/۱۶۶، ۲/۱۶، ۸۴، ۱۸۵، ۱۵۰/۵؛ نسائی، ۱۳۴۸: ۲/۱۳۰، ۱۹۲، ۲۲۱).

کتابت عبیدالله

عبیدالله بن ابی رافع از نخستین روزهای خلافت علی رضی الله عنه مقام دبیری داشت و فرمان‌ها را نگارش می‌کرد. نام کاتب در پایان هر نامه‌ای نوشته می‌شد تا بدانند چه کسی نامه را نوشته است زیرا خط‌ها به یکدیگر شباهت داشت (قلقشندی، ۱۴۰۷: ۶/۲۰۰). نام عبیدالله تقریباً بر تمام نامه‌های امام علی رضی الله عنه ثبت شده است. او عهدنامه‌ها و نامه‌های والیان، اعم از عهدنامه تولیت و حکومت، نامه‌های پند و اندرز و یا نامه عزل می‌نوشت (رک. منقری، ۱۴۰۴: ۱۰۴-۱۰۵؛ ثقفی، ۱۳۹۵: ۱/۲۱۱، ۲۲۵؛ طبری، ۱۹۶۷: ۴/۵۴۹، ۵۵۶؛ ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵: ۳/۱۸۲-۱۸۳؛ ابن کثیر، ۱۴۱۰: ۷/۲۵۲؛ مجلسی، ۱۴۱۰: ۳۲/۳۹۹). همچنین نامه‌هایی برای فرماندهی سپاه به قلم او نوشته می‌شده است (منقری، ۱۴۰۴: ۱۲۵). نامه به محمد بن ابی بکر در مصر (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲: ۱۷۶-۱۷۷) و یا نامه‌های امام رضی الله عنه در اثنای مناقشه با معاویه، توسط عبیدالله کتابت شده است (سلیم بن قیس، ۱۴۲۰: ۳۳۷؛ ثقفی، ۱۳۹۵: ۱/۱۹۵-۲۰۴؛ منقری، ۱۴۰۴: ۴۷۰). برخی عهدنامه‌هایی که امام رضی الله عنه با گروه‌ها و یا اشخاص دیگر می‌نوشتند، مانند عهدنامه با نصارای نجران^۱ (ابویوسف، بی تا: ۷۴)، نامه‌ای درباره خراج به والیان و عهدنامه حکمیت، توسط عبیدالله نوشته شده است (ابن شهر آشوب، ۱۴۲۱: ۲/۳۶۵؛ یعقوبی، ۱۹۶۰: ۲/۱۸۹).

در جدول ذیل به مهمترین آثار عبیدالله و نامه‌هایی که وی کتابت کرده، اشاره شده است.

ردیف	عنوان اثر	موضوع	زمان کتابت	مخاطب
۱	نامه	دستور مقابله با اهل جمل	هنگام جنگ جمل سال ۶۳ هجری	عثمان بن حنیف
۲	نامه	تشریح جنگ جمل	رجب سال ۶۳ هجری	قرضه بن کعب
۳	نامه	عفو از جزم بصری‌ها	بعد فتح بصره جمادی الاولی سال ۶۳ هجری	اهالی مدینه
۴	نامه	تشریح جنگ جمل	جمادی الاولی سال ۶۳ هجری	کوفیان
۵	نامه	در پاسخ به معاویه	در ایام جنگ صفین	معاویه

۱. نجران، از شهرها و مخالفین یمن بود (حموی، ۱۹۹۵: ۵/۲۶۶-۲۷۰).

ردیف	عنوان اثر	موضوع	زمان کتابت	مخاطب
۶	نامه	دعوت به حق		معاویه
۷	نامه	فراخوان جنگ با قاسطین	سال ۳۷ هجری	عامل امام در اصبهان، مخنف بن سلیم
۸	نامه	توصیه به او در رفتار با بصری‌ها	ذی‌العده سال ۳۷ هجری	عبدالله بن عباس
۹	نامه	در بیان ویژگی‌های والی هنگام فرستادن قیس بن سعد	صفر ۳۶ هجری	اهالی مصر
۱۰	نامه	توصیه به خدا ترسی و چگونگی حکومت کردن	ماه رمضان	محمد بن ابی بکر
۱۱	رساله	بیان حوادثی که پس از رحلت نبی اکرم ﷺ رخ داد		به عبیدالله بن ابی رافع دستور دادند تا برای مرم بخوانند
۱۲	کتاب السنن و الاحکام و القضايا	قضاوت‌های امیرالمومنین ﷺ		
	کتاب تسمیة من شهد مع امیرالمؤمنین الجمل و صفین و النهروان من الصحاب	خواص اصحاب امیرالمومنین ﷺ که در جنگ‌ها شرکت کردند		

وظایف کاتب

از وظایف کاتب در دوره امام علی علیه السلام، رسیدگی به امور مالی، ثبت و ضبط ورود و خروج به بیت‌المال، ثبت موالید جدید و اسامی فوت شدگان از دیوان بود. به این ترتیب عبیدالله خازن بیت‌المال به شمار می‌آمد. او نامه‌هایی به ولایات تابعه دولت برای تقسیم بیت‌المال نوشت. وظیفه اخیر نشان می‌دهد که کاتب باید امین، دانا و متدین باشد. همچنین کاتب با دانش‌های گوناگون آشنایی داشته باشد.

در واقع همه آنچه که متعلق به دولت بود در دوره امام علی علیه السلام توسط عبیدالله بن ابی رافع نوشته می‌شد. علی بن ابی رافع که بنا بر نظر برخی منابع کاتب بود؛ در امر کتابت به برادرش عبیدالله کمک می‌کرد. او اقدام به استنساخ نامه‌هایی می‌کرد که برادرش برای والیان و قاضیان و غیر آنها می‌نوشت و اسمش را بر این نامه‌ها ثبت نمی‌کرد. علی از کارمندان بیت‌المال بود و

توزیع اموالی را که به افراد نیازمند داده می‌شد و نیز ورود اموال به بیت‌المال را ثبت می‌کرد. در مواردی امام علیه السلام به کاتبش دستور می‌داد که نامه‌ها را جمع کند. چنان که در زمان شورش خریث بن راشد ناجی^۱، امام دستور داد تا نامه یگانه و واحدی بنویسند و در آن نامه به کارگزاران گوشزد کرد که در نزدیک منطقه تمرد و غارت خریث، آماده مقابله با این خطر باشند (ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵: ۱۳۱/۱-۱۳۰). عبیدالله پس از شهادت امام علی علیه السلام همچنان کاتب امام حسن مجتبی علیه السلام بود (مسعودی، بی تا، ۲۶۱). وقتی امام حسن علیه السلام با معاویه صلح کرد، عبیدالله نیز با امام به مدینه رفت و تا آخر عمر آنجا بود (رحمتی، ۱۳۹۱، ۱۱۰).

ویژگی‌های کاتب

از ویژگی‌های مهم کاتب، وثاقت نزد خلیفه است. این امر موجب می‌شد تا اسرار به او منتقل شود. کاتب باید رازدار حکومت باشد تا در مکاتبات رسمی که به داخل و خارج فرستاده می‌شد، حافظ اسرار باشد. از این رو عبیدالله بر بسیاری از امور سری حکومت آگاه بود. امام علیه السلام در نامه‌ای که به والی مصر نوشتند، چگونگی انتخاب کاتب را با این جمله بیان کردند: «بنگر در وضعیت کاتبانت پس بهترین آنها را بر امور بگمار» (ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵: ۱۷/۷۵-۷۶). سپس امام علیه السلام فرمود: «والی باید آگاهی کامل به اخلاق کاتب و التزام دینی او داشته باشد»، در ادامه فرمود: «پس بشناس وضعیت هر فردی از آنها را در آن چه که به آن نیاز دارند» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲: ۲۲۹). امام علیه السلام تأکید داشت که کاتب باید جامع وجوه اخلاق پسندیده باشد (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲: ۲۲۹؛ ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵: ۱۷/۷۶-۷۵). به این ترتیب امام علیه السلام تأکید می‌کند که کاتب باید تدین و اخلاق داشته باشد (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲: ۲۳۱). امام علیه السلام تأکید می‌کرد که کاتب باید به تاریخ مردم و امانت‌های آنها آگاه باشد (همان). در عین حال ایشان از کاتبان و کارمندانی که با ظاهرسازی نظر زمامداران را جلب می‌کنند، برحذر داشتند (همان). حضرت در نامه‌ای به مالک اشتر در بیان اهمیت کتابت می‌فرماید: «در کار نویسندگان و منشیان نظر کن و حال هر کدام از آنها را به دست بیاور که چه نیازمندی‌هایی دارند و برای هر یک از آنها جایگاه و رتبه‌ای در نظر بگیر... از احوال نامه‌نگاران و منشی‌ها شناخت کافی به دست بیاور که چه احتیاجاتی دارند و برای هر کدام جایگاهی معین کن و

۱. خریث یا خرجت بن راشد از بنی سامیه بن لوی ناجی است. او با رسول خدا صلی الله علیه و آله ملاقات کرد و به همراه علی علیه السلام در جمل و صفین شرکت کرد. خریث پس از حکمیت از علی علیه السلام جدا شد و در شورش که رهبری آن را بر عهده داشت، کشته شد (طبری، ۱۹۶۷: ۵ / ۱۲۶-۱۲۲).

بهترین آنها را برای خود بگمار» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲: ۲۲۹).

از مهمترین ویژگی‌های کتاب در عصر خلافت حضرت امیر علیه السلام این بود که جایگاه کاتب در حکم وزیر قرار گرفته بود. ابن ابی الحدید در توضیح بیانات امام علیه السلام، کاتب را در حکم وزیر دانسته و می‌نویسد: «کاتبی که امیرالمؤمنین علیه السلام به او اشاره کرده، اکنون در اصطلاح عرفی به نام وزیر شناخته می‌شود، زیرا تدبیر کارهای امیر را انجام می‌دهد و نایب امام در امورش است و نامه فرمانداران به او می‌رسد و او جواب آنها را می‌دهد» (ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵: ۱۷/۷۹). درستی این سخن ابن ابی الحدید با بررسی نامه‌هایی که حضرت به مناطق مختلف می‌فرستادند، آشکار می‌شود.

دقت در نامه‌نگاری و بهره‌گیری از روش‌های ادبی مناسب از دیگر ویژگی‌های کاتب است. کاتب باید فردی صاحب نظر، با هوش، خیرخواه و محرم اسرار باشد (ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵: ۱۷/۷۵؛ ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲: ۲۲۹-۲۳۱). همچنین کاتب باید مسلط به علوم لغت و بلاغت باشد تا بتواند نامه‌ها را با قلمی روان بنویسد. بر همین اساس عبیدالله در علوم لغت و ادب و شناخت غریب‌الغله و معانی آن متخصص بود.

یکی از هنرهایی که حضرت علی علیه السلام برای آن اهمیت ویژه‌ای قائل بودند، و به صراحت سفارش خاصی درباره آن داشتند، هنر خوشنویسی است. خوشنویسی از ویژگی‌های مهم کاتب است. ایشان در دیدار از فردی که مصاحف را در کوفه کتابت می‌کرد، او را به سبب خط نیکو تشویق کرد (قرطبی، ۱۹۶۴: ۱/۲۹) و فرمود: «خط نیکو حق را روشن‌تر می‌سازد» (قلقشندی، ۱۴۰۷: ۳/۲۵). امام علیه السلام، عبیدالله بن ابی رافع را به خط نیکو سفارش کرد و فرمود: «در دوات، لایقه بینداز، نوک قلم را بلند بگیر، میان سطرها فاصله بگذار، و حروف را نزدیک به یکدیگر بنویس، که این شیوه برای زیبایی خط بهتر است» (نهج البلاغه، ۱۴۱۴: ۴۷۱؛ ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵: ۱۹/۲۲۳؛ ابن میثم، ۱۳۶۲: ۵/۴۰۰؛ مسکویه، ۲۰۰۰: ۱/۵۶۹؛ حرعاملی، ۱۴۰۹: ۱۷/۴۰۴).

امام علیه السلام اصولی را برای کتابت مشخص کرد و به والیان سفارش کرد: «قلم‌های خود را نازک کنید و سطرها را نزدیک به هم کنید و سخنان اضافی درباره من را حذف کنید و تنها معانی را در نظر بگیرید و از زیاده‌نویسی بپرهیزید، زیرا اموال مسلمین نمی‌تواند ضررها را تحمل کند» (مجلسی، ۱۴۱۰: ۴۱/۱۰۷، ۱۰۱/۲۷۵). در این عبارت، امام علیه السلام اشاره‌های مهمی به نوع کتابت، نگارش و اهمیت حفظ بیت‌المال دارد.

از ویژگی‌های دوره امام علی علیه السلام می‌توان به ستایش و ثنای خداوند در نامه‌ها اشاره

کرد. معمولاً از آیات و روایات کوتاه در پایان نامه‌ها برای نشان دادن درستی نامه استفاده می‌شد. در پایان نامه‌های مهم خلیفه، مهر زده می‌شد. نقش مهر امیرالمومنین «الله ملک علی عبده» بود (صابی، ۱۴۰۶: ۱۲۷).

نتیجه

کتابت از مهمترین مناصب در خلافت حضرت علی علیه السلام بود. با توجه به سفارش‌ها و سخنان فراوان ایشان درباره ویژگی‌ها و صفات کاتب، به نظر می‌رسد انتخاب کاتب، دارای اصول خاصی بوده است. از مهمترین تحولات این منصب در عصر خلافت حضرت امیر علیه السلام این بود که کاتب در حکم وزیر بود. اگرچه هنوز وزارت در تشکیلات اسلامی شکل نگرفته بود اما ابن ابی الحدید در توضیح بیانات امام علی علیه السلام، معتقد است که کاتب در نگاه امام علیه السلام، همان وزیر بوده است، زیرا تدبیر کارهای امیر را انجام می‌دهد و نایب امام در کارهای گوناگون است. سخنان و سفارش‌های حضرت امیر علیه السلام به والیان در مناطق مختلف، گواه روشنی از اهمیت منصب کتابت در خلافت ایشان است. کتابت از منظر امیرالمؤمنین علیه السلام کار بسیار مهم و ارزشمندی بود. از این رو کتابت در دوره ایشان به شکوفایی رسید. در این شکوفایی عبیدالله بن ابی رافع سهم بسیاری داشت. عبیدالله یگانه کاتب حضرت علی علیه السلام بود و نامه‌های بسیاری را برای امیرالمؤمنین علیه السلام کتابت کرده است.

منابع

- نهج البلاغه (۱۴۱۴)، شرح سید رضی، تحقیق عزیز الله عطاردی، قم، موسسه نهج البلاغه.
- ابن ابی الحدید، فخرالدین ابو حامد عبدالحمید (۱۳۸۵)، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ابن اثیر، ابوالحسن علی بن محمد بن محمد بن عبدالکریم شیبانی جزری (بی تا)، *اسد الغابه فی معرفه الصحابه*، تحقیق علی محمد معوض و عادل احمد، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ابن حجر، احمد بن علی بن محمد العسقلانی (۱۴۱۵)، *الاصابه فی تمییز الصحابه*، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ابن حنبل، احمد بن محمد (۱۴۰۳)، *فضائل الصحابه*، تحقیق وصی الله محمد عباس، بیروت، موسسه الرساله.
- ابن خیاط، ابو عمرو خلیفه (۱۳۹۷)، *تاریخ خلیفه*، تحقیق ضیاء العمری، بیروت، موسسه الرساله.
- ابن داود، حسن بن علی (۱۳۸۳)، *رجال ابن داود*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع (۱۴۰۵)، *الطبقات الکبری*، بیروت، دارالکتب العربی.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی بن حسین (۱۳۸۲)، *تحف العقول*، ترجمه و تحقیق صادق حسن زده، قم، انتشارات آل علی علیه السلام.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۴۲۱)، *مناقب آل ابی طالب*، تحقیق یوسف البقاعی، قم، انتشارات ذوی القربی.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۸۰)، *معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعہ و أسماء المصنفین منهم قدیما و حدیثا*، نجف، المطبعه الحیدریه.
- ابن طاووس، رضی الدین علی بن موسی (۱۳۶۳)، *سعد السعود*، قم، منشورات الرضی.
- ابن عبد البر، یوسف بن عبدالله النمری القرطبی (۱۴۱۲)، *الاستیعاب*، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت، دار الجیل.
- ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۷)، *تاریخ مدینه دمشق*، تحقیق علی شیری، بیروت، دارالفکر.
- ابن کثیر، عمادالدین ابوالفداء اسماعیل بن عمر (۱۴۱۰)، *البدایه و النهایه*، بیروت، مکتبه المعارف.
- ابن ماجه، محمد بن یزید القزوینی (۱۳۷۳)، *سنن ابن ماجه*، تحقیق محمد فواد عبدالباقی،

- بیروت، دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع.
- ابن مطهر حلّی، حسن بن یوسف (۱۳۸۱)، *رجال العلامة حلّی، خلاصه الاقوال*، نجف، منشورات المطبعه الحیدریه.
- ابن میثم البحرانی، کمال الدین میثم بن علی (۱۳۶۲)، *شرح نهج البلاغه*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی مرکز النشر مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم (بی تا)، *کتاب الخراج*، بیروت، دارالمعرفه.
- ابی داود، سلیمان بن اشعث السجستانی (۱۴۱۰)، *سنن ابی داود*، تحقیق و تعلیق سعید محمد اللحام، بیروت، دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع.
- اسماعیلی، مژگان (۱۳۹۱)، «کتاب و کتابت در قرون اولیه هجری»، *مطالعات ایرانی*، شماره ۲۱، بهار.
- اصفهانی، ابونعیم احمد بن عبدالله بن احمد (۱۴۱۹)، *معرفة الصحابه*، تحقیق عادل بن یوسف العزازی، ریاض، دار الوطن للنشر.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱)، *صحیح البخاری*، بیروت، دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع.
- ترمذی، ابوعیسی محمد بن عیسی (۱۴۰۳)، *سنن الترمذی*، تحقیق عبدالرحمن محمد عثمان، بیروت، دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع.
- بهروزی، مهرناز و محمد مهدی جهان پرور (۱۳۹۵)، «کتابت در ایران از دوران باستان تا قرون اولیه اسلامی»، *تخصصی تاریخ*، دوره ۱۱، شماره ۴۱، تابستان.
- ثقفی، ابراهیم بن محمد (۱۳۹۵)، *الفارقات*، تحقیق جلال الدین محدث، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۶۷)، «آل ابی رافع»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، تهران.
- جهشیاری، محمد بن عبدوس (۱۴۰۸)، *کتاب الوزرا و الکتاب*، تحقیق حسن الزین، بیروت، دارالفکر الحدیث.
- حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹)، *وسائل الشیعه*، تحقیق گروه پژوهش موسسه آل البيت، قم، موسسه آل البيت.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۵)، *معجم البلدان*، بیروت، دارصادر.
- خطیب بغدادی، ابوبکر احمد بن علی (۱۴۱۷)، *تاریخ بغداد*، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه.

- الدارمی، عبدالله بن عبدالرحمن (۱۳۴۹)، سنن الدارمی، تحقیق محمد احمد دهمان، دمشق، مطبعه الاعتدال.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۶)، لغت نامه، تهران، چاپ سیروس.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۲)، سیرالاعلام النبلاء، اشراف شعیب الارنووط، بیروت، موسسه الرساله.
- رجبی، محمد (۱۳۶۹)، «کتاب و کتابت در اسلام»، مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، دوره ۱، شماره ۱، بهار.
- رحمتی، محمدکاظم (۱۳۹۱)، «عبیدالله بن ابی رافع و کتاب السنن و الاحکام و القضايا»، حدیث پژوهشی، سال ۴، شماره ۷، بهار و تابستان.
- سلیم بن قیس (۱۴۲۰)، کتاب سلیم بن قیس هلالی، تحقیق محمد باقر الانصاری، قم، نشر الیهادی.
- شافعی، محمد بن ادريس (۱۴۰۳)، الام، بیروت، دار الفكر للطباعة و النشر و التوزیع.
- شافعی، محمد بن ادريس (بی تا)، المسند، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- شولر، گرگور (۱۳۹۱)، «خاستگاه کتابت در اسلام / معرفی و ترجمه مقدمه کتاب پیدایش آثار مکتوب در اسلام: از سماع تا قرائت»، ترجمه سید علی آقایی، کتاب ماه دین، شماره ۶۳، دی.
- صابی، هلال بن محسن (۱۴۰۶)، رسوم دارالخلافه، تحقیق میخائیل عواد، بیروت، دار الرائد العربی.
- صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه (۱۴۰۴)، من لایحضره الفقیه، صححه و علق علیه: علی اکبر غفاری، الطبعة الثالثة، قم، منشورات جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه.
- طبری، محمد بن جریر (۱۹۶۷)، تاریخ طبری، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالتراث.
- طیبی، ناصر (۱۴۱۲)، ابورافع مولى رسول الله ﷺ، مشهد، مجمع البحوث الاسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷)، الخلاف، الف، تحقیق جماعه من المحققین، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷)، تهذیب الاحکام، ب، دارالکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۰)، رجال الطوسی، تحقیق جواد القیومی الاصفهانی، قم،

- موسسه النشر الاسلامی .
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، *الفهرست*، تحقیق محمد صادق آل بحر العلوم، نجف، المكتبه الرضویه .
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۹۶۴)، *تفسیر قرطبی*، تحقیق احمد البردونی و ابراهیم اطفیش، قاهره، دارالکتب المصریه .
- قلقشندی، احمد بن علی (۱۴۰۷)، *صبح الاعشی فی صناعه الانشاء*، شرح محمد حسین شمس الدین، بیروت، دارالکتب العلمیه .
- قلندریان، غلامرضا (۱۳۷۷)، «کتاب و کتاب در قرون اولیه اسلام»، کتابداری و اطلاع رسانی، دوره ۱، شماره ۳، پاییز .
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۱۰)، *بحار الانوار*، بیروت، موسسه الطبع و النشر .
- مسعودی، علی بن حسین (بی تا)، *التنبیه و الاشراف*، تصحیح عبدالله اسماعیل الصاوی، قاهره، دارالصاوی .
- مسکویه، ابوعلی احمد بن محمد بن یعقوب (۲۰۰۰)، *تجارب الامم و تعاقب الایمم*، تحقیق ابوالقاسم امامی، طهران، سروش .
- مسلم، مسلم بن حجاج نیشابوری (بی تا)، *صحیح مسلم*، بیروت، دار الفکر .
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۴)، *الارشاد*، موسسه آل البيت علیهم السلام لتحقیق التراث، بیروت، دارالمفید للطباعه و النشر و التوزیع .
- منقری، نصر بن مزاحم (۱۴۰۴)، *وقعه الصفین*، تحقیق و شرح عبدالسلام محمدهارون، قم، منشورات مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی .
- نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷)، *الرجال*، تحقیق موسی شبیری زنجانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم .
- نسائی، ابو عبدالرحمن احمد بن علی بن شعیب (۱۳۴۸)، *سنن النسائی*، بیروت، دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع .
- نویری، احمد بن عبدالوهاب (۱۴۲۴)، *نهایه الارب فی فنون الادب*، تحقیق عبدالمجید ترحینی و عماد علی حمزه، بیروت، دارالکتب العلمیه .
- یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۹۶۰)، *تاریخ یعقوبی*، بیروت، دارصادر .